

Semiannual Journal of Hadith Studies
Spring and Summer 2026
Volume 18, Issue 35, Scientific-Research Article
Pages: 1– 32

Essential Hadithological Requisites of Mahdist Teachings

Kamran Oveisi

Associate Professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, University of Islamic Ma'aref, Qom, Iran. (Corresponding Author). Email: oveysi@maaref.ac.ir.

Ruhollah Shakeri Zavardehi

Associate Professor, Department of Shi'a Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. shaker.r@ut.ac.ir

Received: 27/04/2024

Accepted: 23/07/2024

Abstract

The concept of the Hadithological Requirements of Mahdism refers to the essential obligations pertaining to Hadith sciences that must be taken into account in the transmitted teachings of Mahdism. Although the common requisites in narratology and transmitter-criticism (rijāl) can be extended to various subjects, in the context of Mahdism, some are more prominent or warrant greater emphasis. Understanding the process of examining Mahdist traditions—from tracing the genealogy of sources and chains of transmission (isnāds) to addressing the external textual damages often inflicted upon the traditions—constitutes one of these relevant requisites. The findings of this article can be summarized as follows: by recognizing the subject matter of Mahdist traditions and the commonalities and distinctions between Shi'a and Sunni schools in this regard, one can better distinguish between authentic (ṣaḥīḥ) and unsound (saqīm) traditions based on the principles of Islamic denominations. Hadithological flaws such as textual distortion (taṣḥīf), fabrication (ja'l), truncation (taqṭī'), Israelite traditions (Isrā'īliyyāt), excessive hermeneutical interpretation (ta'wīl-garā'ī), and tradition by meaning (naql bi al-ma'nā) are highly prevalent in Mahdist traditions. Sects claiming Mahdism have exploited these vulnerable channels to fabricate or spiritually distort Mahdist ḥadīths in their own favor, such as the Wāqifiyya and the deviant movement of Aḥmad al-Ḥasan al-Baṣrī. Furthermore, tradition by meaning—given the cryptic nature of some statements and their alteration by the transmitter due to ignorance, or textual distortion by an uninformed scribe, as well as the truncation of traditions by later transmitters and authors during the transition

from early Ḥadīth writings to comprehensive collections and the like—are among the other factors that impair the correct understanding of Mahdist traditions.

Keywords: Pathology of Mahdist Traditions, Flaws of Ḥadīth, Hadithological Requisites, Traditions on Mahdism, Understanding Mahdist Traditions.

Introduction

Belief in Mahdism is an accepted principle among most Islamic sects, despite some differences, to the extent that denying the existence of the Mahdi at the end of time is considered disbelief by Sunni scholars. The established tradition (Sunnah) of the Prophet (PBUH) and the Imams (AS), alongside the Qur'an, constitutes the most important means of accessing religious rulings and teachings, including Mahdism, based on verses such as 16:44 and hadiths like the Thaqaalayn. Some Mahdavi hadiths even serve as interpretations, allegorical interpretations (Ta'wil), or applications (Tatbiq) of Qur'anic verses. It is essential to emphasize that genealogy, subject identification, and pathology of Mahdavi hadiths are crucial, in addition to the standard discussions of hadith jurisprudence (Fiqh al-Ḥadīth), biographical evaluation (Rijal), and principles of hadith (Diraya). Understanding Mahdavi hadiths requires attention to requirements of hadith studies, considering both external and sometimes internal aspects of the traditions, as well as the personality traits of the transmitters and the researcher. It cannot be claimed that the words in all hadiths are exactly those of the Infallibles (AS); undoubtedly, like other hadiths, they have undergone changes from their issuance to the present, increasing the possibility of deviation through segmentation (Taqtī'), transmission by meaning (Naql bi al-Ma'na), or chain-related issues such as discontinuity (Irsal), ambiguity (Idmar), concealment (Tadlis), and textual issues like miswriting (Taṣḥīf), distortion (Tahrif), forgery (Wad'), addition, omission, and inversion. Hence, some researchers have partially and independently addressed this important issue. Although some books or articles have been written on examining Mahdavi hadiths, none have specifically undertaken a hadith-studies approach with a methodological framework and emphasis on critical junctures in a comprehensive manner.

Materials and Methods

This research employs a descriptive-analytical method. The data collection was conducted through library research, referring to primary and secondary sources including: major Shi'a and Sunni hadith collections (such as al-Kafi, Kamal al-Din, Ghaybat al-Tusi, Ṣaḥīḥ al-Bukhari, Sunan Abi Dawud); classical and contemporary exegetical works (e.g., Tafsir al-Qummi, Majma' al-Bayan); rijali

sources (like Rijal al-Najashi, Rijal al-Tusi, Rijal al-Kashshi); and contemporary studies on Mahdism and hadith pathology.

The research process is systematically organized into distinct analytical phases: First, a "genealogical analysis" of Mahdavi hadiths is conducted, encompassing two sub-dimensions: (a) Chain (Sanad) analysis, examining the nature of the chains (e.g., Mutawatir vs. Ahad) and the application of authenticity criteria (Ṣaḥīḥ, Hasan, Muwaththaq, Da'if), while considering the differing approaches of early (Qudama') and later (Muta'akhhirin) scholars regarding textual and contextual indications (Qara'in); and (b) Source criticism, exploring the number, distribution, and primary textual sources of Mahdavi hadiths in both Shi'a and Sunni traditions, identifying key compilations and the historical development of their recording.

Second, a "thematic analysis" is conducted, categorizing Mahdavi hadiths into four main groups: exegetical/allegorical, predictive (concerning the future), explanatory (elucidating causes and duties), and historical. This section also examines points of commonality and distinction between Shi'a and Sunni teachings, particularly concerning the birth, nature, and role of the Mahdi, as well as concepts like Raj'ah.

Third, a "pathological analysis" is performed, focusing on six major damages affecting Mahdavi hadiths: transmission by meaning (Naql bi al-Ma'na); esoteric interpretation and misapplication (Ta'wil-garai); infiltration of Isra'iliyyat; segmentation (Taqtī'); textual miswriting (Taṣḥīf); and forgery (Jadl). For each damage, concrete examples from Mahdavi hadith literature are provided and analyzed. This multifaceted pathological examination is vital because these damages, often originating from external sources, have been systematically exploited by various heretical sects to forge or distort Mahdavi traditions for their own benefit.

Results and Findings

The research findings indicate that a proper hadith-studies approach to Mahdism requires distinguishing between several key layers. It was found that the majority of Mahdavi hadiths are singular reports (Ahad) and often suffer from chain weaknesses. Therefore, it is crucial not to fall into the trap of laxity, where every report is accepted, nor to be so overly skeptical as to disregard a wealth of valuable material. The validation of Mahdavi hadiths based on the early scholars' methodology, which relies on a variety of corroborating indications beyond just the chain, can serve as an effective method for preserving the hadith heritage of Mahdism.

The genealogical analysis revealed that the number of Mahdavi hadiths in Shi'a sources far exceeds those in Sunni sources. Research estimates indicate about 200 hadiths in Sunni sources and over 2,000 in Shi'a sources, with a total of 1,941 non-repetitive hadiths recorded in the comprehensive Mu'jam Ahadith al-Imam al-Mahdi. The hadiths originate from the Prophet (560 hadiths), Imam Ali (130), Imams al-Hasan to al-Askari (541), and 130 as Tawqi'at from the Imam of the Time (AJ). The thematic analysis identified approximately one hundred distinct subjects within Mahdavi hadiths. This thematic diversity was systematically categorized into four primary groups: interpretive and allegorical traditions, predictive reports concerning future events, explanatory hadiths elucidating causes and duties, and historical traditions detailing the birth and lineage of the Imam. The study also pinpointed key commonalities between Shi'a and Sunni traditions, such as the belief in the Mahdi, his descent from Fatimah (SA), the establishment of universal justice, and the descent of Jesus (AS). Conversely, significant distinctions were found, including differences on the birth, the doctrine of Raj'ah, and the very conceptualization of the Mahdi's role (as a sign of the Hour in Sunni thought vs. the culmination of prophetic programs in Shi'a thought).

The pathological analysis confirmed the high prevalence of specific hadith-related damages in Mahdavi traditions. "Transmission by meaning" (Naql bi al-Ma'na) is particularly significant due to the coded and symbolic language of many eschatological reports, increasing the risk of semantic drift. "Esoteric interpretation" (Ta'wil-garai) has been a primary tool for deviant sects like the Waqifiyya and the contemporary Ahmad al-Hasan al-Basri movement to misappropriate hadiths for their claims. "Forgery" (Jadl) is evident in fabricated traditions inserted for political or factional purposes, such as those attributing Mahdi's lineage to Abbas ibn Abd al-Muttalib or the distortions by the Baha'i faith. The infiltration of "Isra'iliyyat" (Judaean-Christian legends), "segmentation" (Taqtī'), and "miswriting" (Taṣḥīf) were also identified as significant problems that can lead to profound misunderstandings of Mahdavi teachings if not carefully identified and corrected through rigorous scholarly analysis.

Conclusion

This study demonstrates that a systematic hadith-studies approach, encompassing genealogy, subject identification, and pathology, is indispensable for a sound understanding of Mahdavi teachings. The research confirms that Mahdavi hadiths, like all hadiths, have undergone a complex historical evolution, and a failure to account for the six major damages (Naql bi al-Ma'na, Ta'wil-garai, Isra'iliyyat, Taqtī', Taṣḥīf, and Jadl) can severely compromise their correct interpretation. A key finding is the necessity of differentiating between the historical, traditional, and

allegorical-eschatological layers within these texts to avoid anachronistic or ideologically motivated readings. Ultimately, the study establishes that a comprehensive "hadith-studies requirements" framework, which moves beyond mere chain analysis to include a critical evaluation of the text, its transmission history, and its intertextual context, is the foundational condition for achieving a credible and rigorous understanding of Mahdism. The application of this framework is crucial for distinguishing authentic traditions from forgeries and for countering the misappropriations of deviant groups.

Keywords: Pathology of Mahdavi Hadiths, Hadith Damages, Hadith Studies Requirements, Mahdavi Hadiths, Understanding Mahdavi Hadiths.

دوفصلنامه علمی حدیث پژوهی

سال ۱۸، بهار و تابستان ۱۴۰۵، شماره ۳۵

مقاله علمی پژوهشی

صفحات: ۳۲-۱

بایسته‌های حدیث‌شناختی آموزه‌های مهدویت

کامران اویسی*

روح الله شاکری زواردهی**

چکیده

مقصود از بایسته‌های حدیث‌شناختی مهدویت، الزام‌های مرتبط با دانش‌های حدیثی است که در آموزه‌های نقلی مهدویت ضروری است، مورد توجه قرار گیرد. گرچه بایسته‌های مشترک در روایت‌شناسی و راوی‌شناسی به موضوع‌های گوناگون قابل تسری است؛ اما در مبحث مهدویت، برخی از آن‌ها بیشتر نمود دارند یا سزاوار است تأکید بیشتری شوند. دانستن فرآیند بررسی روایات مهدویت از تبارشناسی منابع و اسناد تا توجه به آسیب‌های حدیثی که غالباً از بیرون بر روایت وارد شده، ازجمله بایسته‌های مربوط است. دستاوردهای مقاله را می‌توان این‌گونه برشمرد: با شناخت موضوع روایات مهدویت و موارد مشترک و متمایز بین شیعه و سنی در این مبحث سبب شناخت بیشتر در تشخیص روایات صحیح و سقیم با توجه به مبانی مذهب‌های اسلامی می‌گردد. آسیب‌های حدیث-شناختی مانند تصحیف و جعل و تقطیع و اسرائیلیات و تأویل گرایي و نقل به معنا، در روایات مهدویت فراوانی بالایی دارد. فرقه‌های مدعی مهدویت از این منافذ آسیب‌زا، احادیث مهدویت را به سود خود جعل یا تحریف معنوی نموده‌اند؛ مانند واقفیه و جریان انحرافی احمد الحسن بصری. نقل به معنا نیز با توجه به رمزی بودن برخی گزاره‌ها و تغییر آن از سوی راوی به سبب نادانستن یا تصحیف از سوی ناسخ کم‌اطلاع و نیز تقطیع روایات از سوی راویان و نویسندگان بعدی در فرآیند تبدیل نگارش‌های حدیثی نخستین به جوامع حدیثی و امثال آن، از دیگر موارد آسیب به فهم روایات مهدویت است.

◀ **کلید واژه‌ها:** آسیب‌شناسی روایات مهدوی، آسیب‌های روایات، بایسته‌های حدیث‌شناختی، روایات مهدویت، فهم روایات مهدویت.

* دانشیار. گروه معارف قرآن و حدیث. دانشگاه معارف اسلامی، قم. ایران/ oveysi@maaref.ac.ir

** دانشیار. گروه شیعه‌شناسی. دانشگاه تهران. تهران. ایران/ shaker.r@ut.ac.ir

مقدمه

باور به مهدویت در میان بیشتر مذاهب اسلامی با وجود برخی ناهمگونی‌ها امری پذیرفته شده به حساب می‌آید. به گونه‌ای که منکر وجود مهدی در آخرالزمان به فتوای علمای اهل تسنن، کافر است (متقی هندی، ۱۳۹۹ق: ۱۷۷-۱۸۳). سنت محکیه پیامبر ﷺ و ائمه علیهم‌السلام در کنار قرآن، مهم‌ترین راه دستیابی به احکام و آموزه‌های دینی از جمله مهدویت، بر اساس آیاتی مانند آیه ۴۴ سورة نحل و روایاتی چون ثقلین است. حتی برخی از روایات مهدویت، در مقام تفسیر (طبرسی، ۱۳۷۲ش: ج ۵، ۳۸) و تأویل (قمی، ۱۴۰۴ق: ۲، ۲۶۸) یا تطبیق (ابن ابی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۱۸۴) آیات هستند.

سزاوار است تا بر این مهم تأکید نمود که تبارشناسی، موضوع‌شناسی، آسیب‌شناسی روایات مهدویت، علاوه بر مباحث فقه‌الحديث و رجال‌الحديث و درایة‌الحديث آن‌ها نیز مهم است. از این‌رو در زمینه شناخت روایات مهدویت، بایسته‌های حدیث‌شناختی با لحاظ جنبه بیرونی و گاهی درونی احادیث و پرداختن به ویژگی‌های شخصیتی راوی و همچنین حدیث‌پژوه لازم است مورد توجه قرار گیرد. چنان‌که نمی‌توان ادعا نمود الفاظ موجود در تمام روایات، عیناً همان کلام و الفاظ معصومان علیهم‌السلام است، بی‌شک مانند دیگر روایات، از زمان صدور روایات از معصوم ﷺ تا کنون فراز و فرودهایی پشت سر گذاشته که احتمال فاصله گرفتن از کلام معصوم ﷺ را به سبب قطع، نقل به معنا یا آسیب‌های سندی مانند ارسال و اضممار یا تدلیس و متنی چون تصحیف و تحریف و وضع و زیاده و نقصان و تقدیم و تأخیر به دنبال داشته است (ابوریه، ۱۹۹۴: ۷۳-۸۳). به همین سبب برخی از محققان، این مهم را اجمالاً و به گونه مستقل مورد بررسی قرار داده‌اند (حسینی جلالی، ۱۳۷۵ش: ۱۰۱-۱۵۲).

گرچه برخی کتاب‌ها یا مقاله‌ها در زمینه بررسی احادیث مهدویت تألیف یافته است؛ اما هیچ‌کدام متولی نگاه حدیث‌شناختی با تکیه بر انگاره روشی و تأکید بر بزنگاه‌ها حداقل به صورت یکجا نبوده‌اند؛ مانند کتاب «المهدی فی احادیث المسلمین حقیقة ثابتة» به قلم مرحوم حسینی جلالی، نیز مقاله‌هایی مانند «بررسی روایات مهدویت منقول از امام رضا ﷺ» نوشته اعظم ابوالحسن عراقی با تمحّض بر بررسی سندی و دلّالی روایات امام هشتم ﷺ در زمینه مهدویت، «تطور مهدویت در منابع روایی شیعه (در پنج قرن نخست)» تألیف

خدامراد سلیمیان، «روایات خشونت مهدوی در بوته نقد» به قلم محمدتقی دیاری بیدگلی و داود ملاحسنی که هرکدام از جنبه‌ای خاص به این مقوله پرداخته‌اند.

توجه به این نکته ضروری است که این نوشتار به روش تحلیلی- توصیفی درصدد تبیین بایسته‌های حدیث‌شناختی آموزه‌های مهدویت با تأکید بر نمونه‌های تبارشناسی، موضوع‌شناسی، آسیب‌شناسی است؛ ازاین‌رو، تحلیل کیفیت اعتبارسنجی یا بررسی اعتبار سندی و دلالتی روایاتی که در این پژوهش به‌عنوان مصداق بیان شده‌اند، مجالی دیگر می‌طلبد.

۱- تبارشناسی روایات مهدویت

شناخت تبار روایات مهدویت در قالب سند و منبع آن، نوعی مصدربابی و رهگیری قهقهه‌رایی روایت تا منشأ صدور آن است که در ادامه بررسی می‌شود.

۱-۱- سندشناسی

در مباحث حدیث‌پژوهی به‌ویژه در روش مطالعه تطبیقی با اهل‌تسنن، توجه به مباحث مصطلح الحدیثی مانند نوع سند ازجمله متواتر و واحد بودن، همچنین صحیح و حسن و موثق و ضعیف بودن مهم است. البته غرض واضعان اصطلاحات چهارگانه حدیثی، انحصار اعتبارسنجی روایات فقط از طریق محض سندی نبوده است؛ زیرا بسیار می‌شود آنان روایات موثق و حتی صحیح را، رد نموده و به روایت قوی و بلکه ضعیف عمل می‌کنند. علامه مامقانی به همین دلیل قائل به قرب مسلک قدما و متأخران درباره استفاده از قراین شده است (مامقانی، ۱۴۲۸ق: ج ۱، ۱۵۱). اما این قرب فقط بین دو مسلک قدما و مشهور متأخران که وثوق صدوری هستند، قابل لحاظ است؛ اما مسلک متأخران سندی محض، با آن قریب نیست؛ بنابراین سزاوار است تا دراین باره در میان احادیث مهدویت، بحث شود.

بحث خبر متواتر و آحاد در روایات مهدویت مانند دیگر روایات، جاری است. مثلاً برخی از علمای اهل‌تسنن مانند سیوطی به نقل از بزرنجی درباره برخی روایات مهدویت از قبیل خروج مهدی، ادعای تواتر نموده‌اند (سیوطی، ۱۳۸۵ش: ۴۲). البته خبر واحد نیز به‌وفور در مباحث مهدویت وجود دارد؛ مانند اینکه امام صادق علیه السلام فرمودند:

«من و قائم از یک پدر نخواهیم بود» (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۴۳).

شیخ طوسی علاوه بر توجیهاتی که برای دلالت روایت مذکور بیان می‌نماید، خبر واحد بودن آن را نیز به‌عنوان اشکال و اینکه مفاد آن مسلم نیست، مستمسک قرار می‌دهد (همان).

۱-۲- منبع‌شناسی

با توجه به اینکه وجود یک مصلح جهانی به نام «مهدی» در بین شیعه امامیه، موج بیشتر و گسترده‌تری نسبت به اهل‌تسنن دارد؛ تعداد روایات مهدوی نزد شیعه بیشتر است. براساس پژوهش‌های صورت‌گرفته از سوی محققان، تعداد روایات مهدوی از طرق اهل‌تسنن حدود ۲۰۰ حدیث و از طرق شیعه بالغ بر دو هزار حدیث تخمین زده شده است (تجلیل تبریزی، ۱۳۸۹ش: ۳۸۵-۳۸۸). از پیامبر ﷺ ۵۶۰ حدیث، از امام علی (ع) ۱۳۰ حدیث، از امام حسن مجتبی (ع) تا امام عسکری (ع) مجموعاً ۵۴۱ حدیث و به شکل توقیعات از ناحیه امام زمان (ع) نیز ۱۳۰ مورد نقل گشته است (همان). دیدگاه تعداد ۱۹۴۱ حدیث غیرتکراری در مهدویت، مأخوذ از «معجم احادیث الامام المهدی» است که جلد اول و دوم و سوم آن مربوط به روایات نبوی در این باره از شیعه و سنی و جلدهای چهارم تا ششم مرتبط با روایات و توقیعات امامان معصوم در این زمینه و جلد هفتم درباره روایات تفسیری ذیل آیات مربوط به مهدویت است. جلد هشتم مشتمل بر فهرست نمایه‌ای است. البته آمارهای دیگری چون بیش از شش هزار حدیث نیز در برخی منابع متأخر به زبان فارسی نقل گشته است که ممکن است به سبب آوردن آمار روایات موقوف و مقطوع صحابه و تابعان و نیز شمردن تقطیعات مختلف از یک حدیث این آمار ذکر شده باشد.

فارغ از اهمیت مهدویت در نگاه شیعی و روایاتی که در مجامع حدیثی امامیه از معصومان (ع) نقل گردیده است، در منابع حدیثی اهل‌تسنن نیز علاوه بر پیامبر ﷺ، تعداد قابل‌توجهی از صحابه و محدثان اهل‌تسنن، راوی احادیث مهدوی هستند.

البته اهل‌تسنن از همان قرن‌های نخستین اسلام و آغاز نگارش مجموعه‌های روایی، بر اثر پدیده شوم منع حدیث و حذف روایات اهل‌بیت (ع) خود را از بخش بزرگی از سخنان ارزشمند پیامبر ﷺ محروم کردند. با این وجود هرگز نتوانستند اساس مهدویت را حذف کنند. از میان

منابع روایی موجود، کتاب مرتبط با مهدویت در دو سده نخست وجود ندارد؛ اما در قرن سوم که نگارش در بین اهل تسنن رواج یافته، در برخی از منابع روایی، کم و بیش احادیث مهدویت مشاهده می شود که گرچه به روشنی به حضرت مهدی علیه السلام اشاره نشده، ولی با شواهد و قرائن موجود می توان بر ایشان انطباق داد.

با این حال، بعضی از علمای عامه به تألیف کتب مستقلی در مورد مهدی علیه السلام دست زده اند؛ مانند ابو نعیم اصفهانی صاحب کتبی چون «مناقب المهدی»، «نعت المهدی»، «اربعین حدیثا فی المهدی» (خوانساری، ۱۳۹۰ش: ج ۷، ۱۳۵)؛ بنابر قول سنی بودن حماد بن یعقوب رواجی مؤلف کتاب «اخبار المهدی» (برقی، ۱۳۸۴ش: ۳۴۱) و سیوطی، صاحب کتاب «العرف الوردی فی اخبار المهدی» و «تلخیص البیان فی علامات مهدی آخرالزمان» ملاعلی متقی هندی از جمله کتاب های معروف بر پایه حدیث اهل تسنن درباره مهدی علیه السلام است.

نخستین مصادر مکتوب حدیث شیعه را که گاه مباحث مهدویت نیز در آن ها مطرح شده، به سه دسته می توان تقسیم کرد:

الف) کتاب هایی که اصحاب ائمه علیهم السلام نوشته، بی واسطه به نقل از ائمه علیهم السلام

پرداخته اند؛ مانند اصولی چون حریز بن عبدالله (طوسی، ۱۴۲۰ق: ۱۶۲)

ب) کتاب هایی که مؤلفان آن ها ائمه معصوم علیهم السلام را درک کرده و به نقل حدیث از آنان پرداخته و همچنین از نوشته های پیشین نیز به گونه گزینشی بهره جسته اند؛ مانند مصنفات علی بن مهزیار (همان، ۲۶۵)؛

ج) کتاب هایی که مطالب خود را از تألیف دو دسته اخیر برگرفته اند؛ مانند کتاب های کلینی و شیخ صدوق. کتب مشهور شیعه مانند کمال الدین شیخ صدوق و الغیبه شیخ طوسی نیز نیاز به معرفی ندارند.

شناخت تفصیلی منابع حدیثی مهدویت در فریقین، خود بحث مستقلی می طلبد.

۲- موضوع‌شناسی روایات مهدویت

تعداد موضوعات مندرج در روایات مهدویت، نزدیک به صد موضوع از قبیل اصل مهدویت و تبارشناسی حضرت، شمایل ایشان تا کیفیت ظهور و خروج می‌گردد. روایات مهدویت را به‌صورت کلی از جهت موضوع می‌توان به چهار گروه کلی تقسیم نمود:

الف) روایات تفسیری و تطبیقی و تأویلی که ذیل آیات قرآن نقل شده و آیه‌ای را بر امام مهدی تفسیر یا تطبیق یا تأویل نموده است؛

ب) روایات اخباری که از آینده خبر می‌دهد؛ مانند وقوع غیبت، جهان پیش از ظهور، علائم ظهور، بشارت‌های ظهور، اوصاف ظاهری امام، سیره حضرت، اوصاف یاران ایشان، جریان قیام و سیمای دوران حکومت؛

ج) روایات تبیینی که بیان‌کننده علل غیبت، اهمیت انتظار، وظایف منتظران، حکم نام بردن امام و حکم تعیین وقت ظهور است؛

د) روایات تاریخی که ولادت امام، نسب امام و معجزات ایشان را نقل می‌کند. به‌عنوان نمونه درباره بررسی روایت‌شناختی علائم ظهور باید گفت هر چیزی نشانه‌ای دارد که به‌وسیله آن شناخته‌شده، به وجود آن گواهی داده می‌شود. روایت امام صادق (علیه السلام) نیز درباره نصیحت لقمان به فرزندش حاوی همین نکته است:

«ای پسرکم! برای هر چیز نشانه‌ای است که به آن شناخته می‌شود و بر آن گواهی می‌دهد» (ابن‌بابویه، ۱۳۶۲ش: ج ۱، ۱۲۱).

زمان ظهور و حکمرانی امام منجی علیه السلام نیز دربردارنده نشانه‌هایی است که در بعضی روایات به آن با تقسیم‌بندی به نشانه‌های حتمی و غیرحتمی اشاره شده است. نشانه‌های غیرحتمی، اخبار آحادی هستند که غالباً از لحاظ سندی دچار ضعف بوده (حسینی جلالی، ۱۳۷۵ش: ۵۷-۶۳)، حتی بر اساس پذیرش صحت صدور و دلالت آن‌ها، به سبب دوری از تطبیق‌های نا به‌جا و نیز زبان اشاری و رمزی بیشتر آن‌ها- مانند سفیانی بر اساس یکی از دیدگاه‌ها و بنابر نظر برخی از محققان، غامض و پیچیده‌گویی آن‌ها (عاملی، ۱۴۲۴ق: ۳۵)، نهایتاً در حد قرینه در کنار دیگر دلایل قابل استفاده هستند. بررسی فراوانی روایات مذکور مانند غلبه نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله و صحابه در منابع حدیثی اهل‌تسنن و انتقال آن‌ها (برای اطلاع بیشتر؛ اویسی،

۱۴۰۰ش: ۲۷۵-۳۰۰) به صورت مرسل یا مسند یا نقل شده توسط ابن حماد در منابع شیعه، همچنین حداکثری بودن روایات علائم ظهور منقول از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) نسبت به دیگر معصومان (ع) در منابع حدیثی شیعه خود قابل تأمل است. از این رو، در این مقاله، صرفاً به نشانه‌های حتمی اشاره خواهد شد که دارای مؤیدهایی مانند شهرت یا اعتبار سندی هستند. البته بین نشانه‌ها و شرایط ظهور، نباید خلط صورت گیرد؛ زیرا نشانه‌های ظهور، سبب ظهور قلمداد نمی‌شوند و اراده انسان در آن‌ها نقشی ندارد؛ اما شرایط ظهور با اراده منتظران در ارتباط بوده، از عوامل و اسباب ظهور محسوب می‌شوند. هم‌چنین نشانه‌ها، گاهی ممکن است به سبب بداء، اتفاق نیفتند و خداوند مانع از پیدایش آن‌ها شود (مفید، ۱۴۱۳ق: ج ۲، ۳۷۰)؛ اما شرایط ظهور، زمینه‌هایی برای ظهورند و شرط و سبب برای آن به شمار می‌آیند.

مجموع روایات ناظر به نشانه‌های ظهور در کتاب «معجم احادیث الامام المهدی (ع)» به تفصیل آمده است. (کورانی، ۱۴۲۸ق: ج ۲، ۵-۲۹۵) از احادیث معروف در زمینه علائم ظهور، روایاتی است که پنج نشانه حتمی ندای آسمانی، خروج سفیانی، فرورفتن در زمین، قتل نفس زکیه، خروج یمانی را بیان کرده‌اند (قمی، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ۳۲۷؛ کلینی، ۱۴۲۹ق: ج ۱۵، ۶۹۴؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۶۶۱).

برخی از محققان مهدوی پژوه سده اخیر معتقدند اولاً این علائم گرچه حتمی هستند، نشانه‌ای برای راه‌یابی شخص منتظر نسبت به منجی است؛ ثانیاً اعلام خطر به دشمنان اسلام و ایجاد رعب و وحشت در دل آنان محسوب می‌شود؛ ثالثاً مژده و بشارت برای منتظران آن حضرت است تا هم موجب آرامش خاطر آنان گردد و هم خود را برای خدمت به آن حضرت آماده سازند و قلب‌هایشان قوت گیرد (خراسانی، ۱۳۸۸ش: ۱۶۳-۱۶۴)؛ رابعاً بیان علائم و نشانه‌ها قبل از وقوع يك انقلاب، آن‌هم قرن‌ها قبل، نشان از محقق الوقوع بودن این قیام دارد؛ خامساً مایه امیدواری برای منتظران ظهور حضرت خواهد بود؛ سادساً برای همه ظالمان و مستکبران هشدار جدی است که دنیا را جولانگاه بی‌حد و حصر خود تصور نکنند و بدانند روزی فرا خواهد رسید که جلوی همه این تباهی‌ها و ظلم‌ها و بی‌عدالتی‌ها گرفته خواهد شد؛ سابعاً منتظران حضرت برای درك بهتر عصر ظهور با این علائم برای آینده بشر برنامه‌ریزی یا

تعیین استراتژی خواهند نمود؛ ثامنا این علائم بهترین ملاک و معیار برای مدعیان دروغین مهدویت است.

شناخت اشتراکات و تمایزات موجود در آموزه‌های احادیث مهدوی فریقین، جهت آشنایی با فضای فکری مذهب شیعه و مدرسه خلفا، بایسته است.

۲-۱- آموزه‌های مشترک

آموزه‌های مشترک بین احادیث شیعه و سنی به‌صورت تفصیلی در این نوشتار قابل‌بیان نیست؛ اما اجمالا عبارت‌اند از: اصل قضیه مهدویت (عسقلانی، بی‌تا: ج ۵، ۳۶۲؛ صدر، ۱۴۱۷ق: ۶۲-۶۳)، وجوب اعتقاد به مهدی موعود (ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۹۰؛ سفارینی حنبلی، ۱۴۰۲ق: ج ۲، ۸۴)، فراگیر بودن دعوت و جهانی بودن او (نیشابوری، بی‌تا: ج ۴، ۵۵۸؛ مجلسی، ۱۴۰۲ق: ج ۵۲، ۳۹۰)، نزول عیسی و اقتداء به مهدی موعود (بخاری، ۱۴۰۱ق: ج ۳، ۱۲۷۲؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۳۴۵)، خسف پیدا (بخاری، ۱۴۰۱ق: ج ۲، ۷۴۶؛ ابن‌ابی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۷۹)، اتفاق بر لقب مهدی (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۴۷۱؛ ازدی، ۱۴۲۱ق: ج ۱۰، ۳۲۷)، امداد الهی (بخاری، ۱۴۰۱ق: ج ۳، ۱۰۷۰؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۶۷۰)، طلوع خورشید از مغرب (بخاری، ۱۴۰۱ق: ج ۵، ۲۳۸۶؛ طوسی، ۱۴۱۱ق: ۴۳۵)، مهدی از فرزندان فاطمه (ابوداود، ۱۴۲۰ق: ج ۴، ۱۰۷؛ طوسی، ۱۴۱۱ق: ۹۲)، مشخصات ظاهری مهدی موعود (ابوداود، ۱۴۲۰ق: ج ۴، ۱۰۷؛ ابن‌ابی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۱۴)، فراوانی نعمت در زمان حکومت مهدوی (ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۴۱۱)، عدالت فراگیر (ابوداود، ۱۴۲۰ق: ج ۴، ۱۰۷؛ ابن‌ابی‌زینب، ۱۴۰۲ق: ۹۲)، هم‌نام پیامبر ﷺ بودن با لحاظ برخی اختلافات جزئی (ابوداود، ۱۴۲۰ق: ج ۴، ۱۰۶؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۴۱۱)، بیعت بین رکن و مقام (ابوداود، ۱۴۲۰ق: ج ۴، ۱۸۳۳؛ طوسی، ۱۴۱۱ق: ۴۷۶).

۲-۲- آموزه‌های متمایز

در منابع اهل سنت، بحث مهدویت غالبا زیرمجموعه بحث معاد و در بخش اشراط الساعة مطرح گردیده است. از این رو مواردی از قبیل خروج سفیانی، دجال، خسف که در آن‌ها به‌عنوان اشراط الساعة مطرح گردیده (به‌عنوان نمونه؛ نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ج ۴، ۲۲۰۷)، گاه در منابع

امامیه به عنوان علائم ظهور قلمداد شده است (به عنوان نمونه؛ کلینی، ۱۴۲۹ق: ج ۱۵، ۶۹۴). اهل تسنن مهدویت را به عنوان یکی از علائم قیامت می دانند، در حالی که امامیه به مهدویت نگاه اصالی داشته و آن را عصاره برنامه انبیا و اولیا می داند. در ادامه به برخی از مهم ترین تمایزها اشاره می شود که غالباً به اختلاف در مبانی و منابع روایی و تاریخی برمی گردد.

الف) بنابر اعتقاد شیعه، آن حضرت در خفا و در سال ۲۵۵ ق یا ۲۵۶ ق به دنیا آمده است (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۴۳۰-۴۳۲). اما برخی از اهل تسنن، به دنیا آمدن حضرت در سالیان پیشین را نپذیرفته، ولادتش را در آخرالزمان می دانند (عباد، ۱۴۰۲ق: باب ۵-۲۱، ۳). مثلاً در حدیثی نقل کرده اند که مهدی موعود، در آخرالزمان می آید که آن را به معنای تولد گرفته اند:

«انبانا عبدالعزيز بن محمود بن البزاز عن ابن عمر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: يخرج في آخرالزمان رجل من ولدي اسمه كاسمي وكنيته ككنيتي يملا الارض عدلاً كما ملئت جوراً فذلك هو المهدي...» (سبط ابن جوزی، ۱۴۰۱ق: ۳۲۵).

ب) از پیامبر ﷺ منقول است که نام موعود آخرالزمان، هم نام من و نام پدرش هم نام پدر من است (ابوداود، ۱۴۲۰ق: ج ۴، ۱۸۳۱). با چشم پوشی از مناقشه سندی این بخش از حدیث که نام پدر او، هم نام پدر من است، در احادیث دیگر کمتر نقل گشته؛ اما قسمت همنامی مهدی با پیامبر ﷺ فراوان نقل شده است. به همین سبب برخی از حدیث پژوهان معتقدند که بخش همنامی پدر مهدی موعود با پدر پیامبر ﷺ، بعداً به حدیث اضافه شده است (فقیه ایمانی، ۱۴۰۲ق: ج ۲، ۲۶۷). برخی نیز توجیه کرده اند که عبدالله پدر پیامبر ﷺ، پدر علای امام مهدی ﷺ نیز محسوب می شود؛ همچنین ممکن است مراد ابو عبدالله الحسین امام سوم باشد که امام زمان از نسل او خواهد بود (آل عصفور، ۱۴۱۲ق: ۳۶). برخی از محدثان عامه نیز آن را تصحیف شده جمله «اسم ابیه اسم ابنی» می دانند (کنجی شافعی، ۱۴۳۱ق: ج ۲، ۹۶). از سوی دیگر، به ادعای برخی دیگر، اینکه

نام پدر مهدی علیه السلام حسن باشد، نیز متواتر و حداقل مشهور است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰ش: ۱۳۸).

ج) رجعت از مسائل ضروری اعتقادی شیعه امامیه است. طریحی در تعریف رجعت می‌نویسد:

«رجعت به فتح «راء»، به معنای یک‌بار برگشتن پس از مرگ در عصر ظهور حضرت مهدی علیه السلام و از ضروریات مذهب امامیه است که شواهد قرآنی و احادیث اهل بیت علیهم السلام آن را اثبات می‌کند» (طریحی، ۱۴۰۸ق: ج ۴، ۴۳۴).

رجعت برای دو گروه است: شیعیانی که خداوند به آن‌ها اجازه برگشت داده تا در ثواب یاری حضرت مهدی علیه السلام شریک شوند و شاهد حکومت جهانی ایشان باشند و کسانی هستند که در زمره دشمنان حضرت قلمداد می‌شوند، برگردانده می‌شوند تا از آن‌ها انتقام گرفته شود (حلی، ۱۴۲۱ق: ۱۰۷). برخی محدثان شیعه به تواتر معنوی مجموع احادیث رجعت باور دارند (مجلسی، ۱۴۰۲ق: ج ۵۳؛ ۱۲۲-۱۲۳). این در حالی است که اهل سنت رجعت و تفاسیر مربوط به آن را به شدت انکار می‌کنند. مثلاً جابر بن یزید جعفی را بدین علت که قائل به رجعت بود، ذم نموده‌اند و بعد از کشف این اعتقاد از او، دیگر از وی نقل حدیث نکردند (نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ج ۱، ۲۰). درحالی‌که عمر بن خطاب، در جنگ احد و در پاسخ به شایعه کشته شدن پیامبر صلی الله علیه و آله، قسم خورد که هرکس معتقد نباشد او مانند موسی علیه السلام که به میقات رفت و بعد از چهل روز برگشت، برنمی‌گردد را با شمشیر می‌کشم (خزاعی، ۱۴۱۹ق: ۳۸). سر عدم طرح این مسئله در کتب اهل تسنن شاید به این جهت باشد که رجعت، تجلی امامت امامان شیعه است و در حقیقت اشاره به این نکته دارد که چون حق آن‌ها غصب شده، از این‌رو خداوند دوباره آن‌ها را به دنیا ارجاع داده و به ولایت کامل خواهد رسانید.

۳- آسیب‌شناسی احادیث مهدویت

از آنجاکه در طول تاریخ، اتفاقات ناگواری مانند منع حدیث، کذب و وضع باعث ایجاد آسیب‌هایی به احادیث شده است (سیوطی، ۱۴۲۰ق: ۱۸۰-۱۸۱؛ شاکر، ۱۴۱۷ق: ج ۱،

۲۳۷-۲۳۸)، لازم می‌آید هر حدیث پژوهی برای فهم صحیح روایات و تشخیص روایت صحیح از غیر صحیح، نهایت تلاش خود را انجام دهد و صحیح‌ترین و متقن‌ترین احادیث را مورد توجه قرار بدهد. این مسئله دربارهٔ احادیث مهدویت به جهت عدم درک حضور ظاهری معصوم در عصر غیبت، با تأکید بیشتری باید توجه شود. گرچه عواملی نسخ، اختلاف مراتب روایت، اضطراب متن، اشتغال به محکم و متشابه، آمیختگی به روایات بطنی، تعارض روایات با یکدیگر، مخالفت با قرآن، ناسازگاری با تاریخ، تعارض با ادراکات عقلی و... از جمله سبب‌های آسیب‌زایی روایات از جمله در باب مهدویت هستند؛ اما آن‌ها با توجه کافی به قواعد فقه الحدیث قابل شناخت و حل کردن است و برخی آسیب‌های بیرونی، در احادیث مهدویت اهمیت بیشتری دارند؛ مانند نقل به معنا، تأویل‌گرایی، اسرائیلیات، تقطیع، تصحیف، جعل. موارد دیگری نیز وجود دارد که از باب اختصار و اکتفا به ذکر نمونه‌های مهم‌تر از بیان آن‌ها امتناع شد؛ مانند تقدیم و تأخیر و جابجایی، ایجاد زیاده و نقصان در روایت توسط راوی (برای مطالعه بیشتر؛ سلیمیان، ۱۳۹۴ش: ۱۰۰-۱۲۱).

۱-۳- نقل به معنا

زمانی این اتفاق شکل می‌گیرد که راوی حدیث، شنیده‌های خود را با واژگان دیگر یا قالب و ساختاری مشابه که اصل معنا را می‌رساند بیان می‌کند (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق: ۳۱۰) و بیانگر انتقال معنای حدیث در قالب الفاظی غیر از الفاظ صادره از ناحیهٔ متکلم اصلی است. (جدیدی‌نژاد، ۱۳۸۰ش: ۷۰)؛ زیرا علاوه بر مصیبت منع تدوین حدیث در قرن اول (شهرستانی، ۱۴۳۰ق: ۴۲۵-۴۳۰) بسیاری از راویان نه توانایی این را داشتند و نه بر این باور بودند که باید حتماً همان الفاظ شنیده شده از معصومان علیهم‌السلام را به نسل‌های بعد از خود برسانند؛ بنابراین می‌توان گفت نقل معنا در برابر نقل به الفاظ از مسائلی است که در نظام تدوین حدیث باید مورد توجه قرار گیرد؛ زیرا در صورت عدم توجه به این مسئله، اصالت لفظ معصوم علیه‌السلام مورد تردید قرار می‌گیرد و علی‌رغم این که عامل مهمی برای حفظ و بقای بخش وسیعی از میراث روایی - حداقل نسبت به مضمون روایات - است؛ اما زیان‌هایی نیز مانند راه یافتن اشتباه و خطا در پاره‌ای از روایات - در حالی که محال است کلام معصوم علیه‌السلام لغزش یا

خطایی داشته باشد- اجمال و نارسایی عبارات با بروز تقدیم و تأخیر و زیاده و نقصان، تصحیف و تحریف، تعارض و اختلاف، اضطراب و تشویش در متن پاره‌ای از روایات مهدویت را به همراه داشته است (صدر، ۱۴۱۷ق: ج ۷، ۳۲).

مانند کلمات منقول از امام عصر علیه السلام در برخی ملاقات‌ها که عموماً با توجه به اضطراب ملاقات‌کننده و گاهی تصرفی که از ناحیه مقدسه بر شخص شنونده یا سؤال‌کننده استیلا یافته، نقل به معنا عادتاً محتمل‌تر است (نوری طبرسی، ۱۳۸۳ش: ۳۷۵ - ۷۱۵).

همچنین در روایت‌های پیشگویی‌کننده حوادث آخرالزمانی نیز به سبب زبان رمزی و نمادین برخی از فقرات آن، احتمال فهم‌سازی به صورت نقل به معنا از سوی راوی وجود دارد. به عنوان نمونه، روایتی که در برخی منابع درباره مرگ سفیانی توسط یاران حضرت مهدی علیه السلام نقل شده است مبنی بر اینکه عمامه او را دور گلویش می‌پیچند و می‌کشند و سپس امام علیه السلام سر از تن او جدا می‌نماید (مقدسی شافعی، ۱۴۳۳ق: ۱۲۲؛ تبریزیان، ۱۴۲۵ق: ۲۹۱). در حالی که در متن روایت عباراتی مانند «فیأخذ المهدی فیذبحه» (ابن طاووس، ۱۴۱۶ق: ۲۹۶) یا «و يأخذ السفیانی أسیراً فینطلق به [و] یذبحه بیده» (عیاشی، ۱۳۸۰ق: ج ۲، ۶۰) آمده است و کیفیت اسارت تا ذبح او توسط امام علیه السلام در متن روایات نیامده و بعداً از جهت نقل به معنا توسط راوی که از جهتی نیز ادراج از سوی راوی نیز محسوب می‌شود، در متن برخی روایات آمده است.

۲-۳- تأویل‌گرایی

تأویل در اصطلاح نقل ظاهر لفظ از معنای اصلی به معنایی دیگر است که فهم آن، محتاج قرینه است یا فهم معانی آن از ظهور لفظ به دست نمی‌آید (معرفت، ۱۳۷۹ش: ج ۱، ۲۰-۲۲). ویژگی مشترک کاربردهای تأویل در نصوص دینی، آمیختگی آن کاربردها با نوعی خفا، پوشیدگی و نامعلوم بودن آن است. (در اینجا مقصود از تأویل در مباحث مهدویت، آنی نیست که در صورت رجوع به روایات باطنی اما معتبر معصومان علیهم السلام به دست آید؛ بلکه برداشت‌های باطنی و خلاف ظاهری است که در تأویل‌گرایی، به عنوان خصیصه رفتاری جریان‌های تأویلی انجام می‌شود) (فلاح علی‌آباد، ۱۳۹۵ش: ۱۰۳).

مهم‌ترین ضابطه و ملاک تأویل صحیح، استناد آن به یک دلیل معتبر شرعی یا عقلی است و در مقابل، از ویژگی‌های تأویل‌های نادرست، عدم استناد و مطابقت با مقاصد فرقه‌ای است. بسیاری از فرقه‌های انحرافی در تأویل نصوص دینی چنین راهی را در پیش گرفته، به نحوی که مفاهیم مهدویت را به دلخواه و ذوقی یا با توجه به منافع فرقه‌ای براساس تطبیق‌سازی با جریان فرقه‌ای مورد تأویل قرار می‌دهند. به عنوان نمونه «احمد الحسن بصری» فردی که خود را نایب و نوعی باب حضرت با عنوانی چون سید یمانی و ... معرفی نموده، تأویل‌هایی را در برخی آیات بیان کرده که دلیل و مدرکی بر آن وجود ندارد و تنها به جهت توجیه ادعاهای خویش و سرکوب‌سازی مخالفانش آن‌ها را مطرح کرده است (همان، ۱۰۳-۱۲۱). تأویل غلبه حضرت مهدی علیه السلام مانند روایت به غلبه معنوی - چنان که بهائیت مدعی آن است (گلبایگانی، ۲۰۰۱: ۱۴۹) - از جمله این موارد است؛ یعنی با آنکه برخی روایات مانند عبارت «و غلب علی أرض کوفان» (ابن‌ابی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۷۵) و «القائم یسیر بالقتل» (همان، ۲۳۱) بر حرکت جهادی و کشتن دشمنان دلالت دارد، روایاتی مانند «یخرج فیه ولدی المهدی فینزل روح الله» (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۲۸۰) را دال بر غلبه روحانی می‌داند. با آنکه این عبارت، با آوردن «عیسی ابن مریم» به عنوان نقش بدل در ادامه حدیث، نص در همراهی عیسی علیه السلام با حضرت مهدی علیه السلام است.

۳-۳- اسرائیلیات

یکی دیگر از مشکلات روایی، راهیابی اسرائیلیات به معنای گفته‌ها و افسانه‌های یهود و نصارا است که غالباً به ساحت روایات تفسیری راه یافته است. یکی از علل راهیابی اسرائیلیات به میراث روایی، گاه این بوده است که علمای شیعه در کتاب‌های خود به‌ویژه در ابواب غیر فقهی به دنبال تدوین حدیث صحیح نبوده، درصدد جمع احادیث مناسب هر باب بودند. همچنین آن‌ها بیشتر خود را مسئول در برابر بررسی احادیث فقهی برای تمیز صحیح از سقیم می‌دانستند (عسکری، ۱۴۱۲ق: ج ۳، ۳۶۱-۳۶۲). ضعف علمی و فرهنگی جامعه عرب، منع نگارش رسمی حدیث، حمایت معاویه از مروج‌دهندگان اسرائیلیات را نیز می‌توان از دیگر علت‌های تزریق اسرائیلیات در احادیث دانست. غفلت از این امور قطعاً حدیث پژوه را دچار مشکل

می‌سازد و استنباط‌های او را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد؛ زیرا علاوه بر سبب‌های پیش‌گفته، مواردی چون انگیزه و اغراض مذهبی به‌ویژه در زمینه مدعیان دروغین یا فضیلت‌تراشی مهدوی برای قبایل یا حکومت‌ها، علاقه به افسانه‌گویی به‌ویژه در اخبار فتن و علائم (سلیمان، ۱۳۹۶ش: ۵۰) چنین شبیخون فرهنگی به احادیث مهدویت را بیشتر در خطر قرار می‌دهد. مثلاً روایت همراهی ده نفر با امام مهدی علیه السلام در جنگ روم برای خارج ساختن تابوت سکینه از غار انطاکیه، از جمله روایات اسرائیلی در این زمینه محسوب می‌شود:

«المهدی یبعث یقتال الروم یعطی معه عشرة یستخرج تابوت السکینه من غار انطاکیة» (سیوطی، ۱۳۸۵ش: ۸۰؛ ابن طاووس، ۱۴۱۶ق: ۱۴۲ با کمی اختلاف).

همراهی ده تن با امام مهدی در جنگ با روم سخنی غریب و شاذ است که در هیچ روایت دیگری نیامده است. علاوه بر آن، انطاکیه از جمله شهرهای مهم دوران پیش و پس از اسلام بوده است. طبق نظریه برخی حدیث‌پژوهان، ساکنان انطاکیه در قرون ابتدایی اسلام، غالباً یهودیان تازه مسلمان شده بودند و اخباری از سوی آنان جهت انگیزه‌بخشی به مسلمانان برای حمله به انطاکیه وضع شده است تا یهودیان انطاکیه که با حاکمان مسیحی میانه خوبی نداشتند را نجات دهند (معارف و دیگران، ۱۳۹۴ش: ۸).

۴-۳- تقطیع

تقطیع به معنای جدا کردن بخشی از یک حدیث طولانی، متناسب با موضوع یا بابی خاص است (جدیدی‌نژاد، ۱۳۸۰ش: ۴۱). اگر نقل مستقل جمله‌های آن آسیبی به معنا نرساند، ولی گاهی تقطیع یکی از آفات و موانع فهم صحیح حدیث شمرده می‌شود و آن هنگامی است که باعث فوت قرائن موجود در روایت و شواهد حالیه و مقالیه و شأنیه (صدور) و کاستی در فهم صحیح روایت گردد (ربانی، بی‌تا: ۲۵۵-۲۵۸). عوامل متعددی موجب تقطیع روایات شده است که برای نمونه می‌توان به دیر رسیدن راوی به مجلس معصوم علیه السلام، خستگی و بی‌حوصلگی وی، تبویب احادیث و طبقه‌بندی آن‌ها در موضوعات مختلف و تدلیس و فریبکاری راوی، اشاره کرد (همان؛ خامه‌گر، ۱۳۹۰ش: ۸۷). گاهی نیز تقطیع روایات در راستای اهداف نادرستی چون ادعاهای دروغین در مهدویت انجام می‌شود؛ مانند تقطیع‌هایی که جریان احمد

بصری- مدعی یمانی- از آن برای اثبات ادعای خود استفاده کرده است (سلیمیان، ۱۳۹۶ش: ۲۴۵)؛ زیرا گمان می‌کند پس از امام مهدی علیه السلام، دوازده فرزند از نسل ایشان به ترتیب جانشین آن حضرت خواهند شد که خود اولین وصی حضرت است و حکومت را پس از پایان یافتن حیات مبارک امام مهدی علیه السلام مدیریت خواهد کرد (آیتی، ۱۳۹۴ش: ۵۸-۵۹). به عنوان نمونه روایتی را این گونه آورده است:

«ان الصادق سمی اصحاب القائم لابی بصیر فیما بعد فقال... و من البصرة احمد» (آل سید حیدر کاظمی، بی تا: ۲۱۹)

او این روایت را برای خود به عنوان تصریح اهل بیت علیهم السلام به نام او مصادره به مطلوب کرده است. در صورتی که منبع اصلی این روایت، کتاب دلائل الامامة بوده و بدین شکل ادامه روایت نقل شده است:

«ان الصادق سمی اصحاب القائم لابی بصیر فیما بعد فقال... و من البصرة و من البصرة: عبد الرحمن بن الأعطف بن سعد، و أحمد بن ملیح، و حماد بن جابر...» (طبری، ۱۴۱۲ق: ۵۷۵).

۵-۳- تصحیف

تصحیف در اصطلاح علوم حدیث یعنی در سند یا متن حدیث تغییر ناخواسته واقع شود که به آن روایت، «مصحف» گویند (ابن صلاح، ۱۴۱۹ق: ۴۶۷). تصحیف در روایات مهدویت واقع شده است. علت آن هم همان اسبابی است که غالباً برای وقوع تصحیف در دیگر روایات نیز ذکر کرده‌اند؛ مانند کم دقتی یا عدم علم کافی ناسخ، بد خط بودن ناسخ پیشین یا ضعف ذاتی خطوط ابتدایی عربی در نگارش‌های نخستین، تداخل مطالب حفظ و از برشده راوی کاتب با آنچه قرار است بنویسد، اشتباه در شنیدن سند و متن روایت در برخی طرق تحمل حدیث (میرداماد، ۱۳۸۸ش: ۲۰۶-۲۰۷). فراوانی تصحیف در روایات نیز بنا بر نظر برخی حدیث پژوهان، به اندازه‌ای است که کمتر حدیثی خالی از آن است (رازی، ۱۴۲۰ق: ج ۱، ۱۲۴؛ صدر، بی تا: ۳۰۶).

به‌عنوان نمونه در سند حدیثی مربوط به قیام قائم عجل الله تعالی فرجه با توجه به آیه ۲۳ ذاریات است و توسط شیخ طوسی نقل گشته (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۱۷۶)، توسط برخی در نام راوی «اسحاق بن عبدالله بن علی بن الحسین» دچار تصحیف به «اسحاق بن عبدالله بن علی بن الحسین» و تبدیل «بن» به «عن» شده است (حسینی استرآبادی، ۱۴۰۹ق: ۵۹۶).

گاهی تصحیف در متن روایات مهدویت ایجاد شده است؛ مانند تصحیف کلمه «اربعة» به «ثلاثة» در نقل کلینی از روایت لوح فاطمه علیها السلام که قائم را نیز در آن ذکر می‌کند:

«محمد بن یحیی عن محمد بن الحسین عن ابن محبوب عن أبي الجارود عن أبي جعفر عليه السلام عن جابر بن عبد الله الأنصاري قال: دخلت على فاطمة عليها السلام وبين يديها لوح فيه أسماء الأوصياء من ولدها فعددت اثني عشر آخرهم القائم عليه السلام ثلاثة منهم محمد و ثلاثة منهم علي» (کلینی، ۱۴۲۹ق: ج ۲، ۶۹۷).

گونه‌ای که کلینی نقل نموده، یک امام با نام «علی» را کمتر شمرده است. همین روایت در نقل شیخ صدوق، با آوردن کلمه «اربعة» مطابق با تعداد امامان شیعه یعنی دوازده نفر آمده است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که با توجه به عظمت ثقة الاسلام کلینی، این از اشتباهاتی چون سهو ناسخان و کاتبان در تمییز بین «ثلاثة» اول در متن حدیث و عدم تکرار آن در مرتبه دوم و درج «اربعة» می‌باشد.

آنچه این نکته را تقویت می‌نماید، نقل شیخ صدوق از جابر است که مشاهده خود از لوح را گزارش می‌کند و در آن کلمه «علی» را چهار بار، دیده است:

«فرأيت فيه محمدا محمدا محمدا في ثلاثة مواضع وعليها عليا عليا في أربعة مواضع» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ش: ج ۱، ۴۶).

همچنین در بحث یکی از اخبار نبوی رایات سود (پرچم‌های سیاه) که در کتاب مقدسی درباره نخستین پرچم‌هایی که به نشانه حکمرانی از چین خارج می‌شود، بدین‌صورت نقل شده:

«إن أول الكوائن ملك يخرج من الصين، من ناحية يقال لها ختن» (مقدسی، بی‌تا: ج ۲،

در برخی دیدگاه‌ها از علامت‌های آخرالزمانی عنوان شده است که هنوز اتفاق نیفتاده (کورانی، ۱۴۲۰ق: ۶۳-۶۴)، خروج آن از سرزمین چین و از ناحیه‌ای به نام ختن دچار تصحیف شده و ایران و خراسان و خمین تبدیل به چین و ختن گردیده است (همان، ۷۰).

۶-۳- جعل

یکی از آسیب‌هایی که به حوزه حدیث راه یافته، مسئله «جعل» و «وضع» حدیث است. «وضع» در اصطلاح یعنی نسبت دادن سخنی ساختگی و دروغین به معصومان علیهم‌السلام (مامقانی، ۱۴۲۸ق: ج ۱، ۲۹۲) که بدترین نوع حدیث ضعیف است (میرداماد، ۱۳۸۸ش: ۲۷۷).

اصل قول به جعل حدیث، قطع نظر از انگیزه‌های مغرضانه، ناشیانه یا خیرخواهانه مورد اتفاق همه دانشمندان اسلامی است. به گونه‌ای که فضیلت‌تراشی عباسیان برای جد اعلائی خود، عباس - عموی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم - به وسیله جعل و دست‌برد در روایات در تاریخ ذکر شده است (عسکری، ۱۳۸۲ش: ج ۱، ۴۲۱).

مثلاً برخی از روایات منابع عامه، مهدی موعود را از نسل عباس دانسته‌اند؛ مانند:

«حدثنا الولید عن شیخ عن یزید بن الولید الخزاعی عن کعب قال: المهدی من ولد العباس» (ابن حماد، ۱۴۲۳ق: ۲۶۵).

چنان‌که ابن حجر هیتمی بر اساس این روایات، نظر داده و روایاتی که او را از نسل فاطمه (س) می‌داند را واهی خوانده است (ابن حجر هیتمی، بی‌تا: ۱۹۶). اما سیوطی، روایات مذکور را نقل نموده و به نقل از ابن حجر عسقلانی، آن‌ها را در مقابل روایات فراوانی که مهدی را از نسل فاطمه (س) برمی‌شمارد، بی‌اعتبار دانسته است (سیوطی، ۱۳۸۵ش: ۶۴). او در کتاب دیگر خود نقل کرده منصور عباسی در جهت تلاش برای کاهش محبوبیت محمد نفس زکیه با توجه به ادعای مهدویت او، نام پسر خود را محمد و لقب وی را مهدی نهاد. ادعا نمود که مهدی پسر من بوده نه محمد نفس زکیه و از این رو چنین احادیثی که مهدی را از خاندان عباس می‌داند توسط یکی از خویشان‌اندان منصور عباسی جعل شد (سیوطی، ۱۳۸۳ق: ۲۷۲).

نمونه دیگر در مهم‌ترین عقیده واقفیه دیده می‌شود. غالب این فرقه‌ها، قائل به قائم و مهدی بودن امام یا فرزند امامی بودند که بر آن متوقف بودند؛ مانند کیسانیه (نوبختی، ۱۴۰۴ق: ۲۳)، ناووسیه (همان، ۶۷)؛ اما به صورت خاص، واقفیه، نام فرقه‌ای از شیعیان است که بعد از امام صادق علیه السلام به امامت فرزندش امام کاظم علیه السلام بدین نحو معتقد شدند که او از دنیا نرفته، همان مهدی منتظر و در قید حیات است. واقفیان در پی شهادت امام کاظم علیه السلام به انکار مرگ او پرداختند و ادعا کردند که وی به زودی به عنوان قائم آل محمد صلی الله علیه و آله بازخواهد گشت (نوبختی، ۱۴۰۴ق: ۸۰-۸۲). از جمله اقدامات واقفیه تحریف معنوی در روایات مهدویت و مصداق‌سازی «مهدی» از سوی خود برای امام کاظم علیه السلام است. شیخ طوسی برخی از روایات آنان را که توسط ابو محمد علوی در کتابش - درزمینه نصرت دادن به واقفه - نقل نموده است (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۴۳)؛ مانند اینکه امام صادق علیه السلام، پسرش امام کاظم علیه السلام را قائم معرفی می‌کند:

«قال الموسوي وأخبرني علي بن خلف الأنماطي قال حدثنا عبدالله بن وضاح عن يزيد الصائغ قال: لما ولد لأبي عبدالله عليه السلام أبو الحسن عليه السلام عملت له أوضاحاً وأهديتها إليه فلما أتيت أبا عبدالله عليه السلام بها قال لي يا يزيد أهديتها والله لقائم آل محمد» (همان)

شیخ طوسی این گونه روایات را خبر واحد دانسته که برابر نظر مشهور شیعه، قابل قیام نیستند. همچنین گاهی برای جلوگیری از تفکر اسماعیلیه از سوی امام صادق علیه السلام امام بعدی یعنی امام کاظم علیه السلام قیام‌کننده به منصب امامت معرفی شده است. (همان)

ائمه علیهم السلام در مقابل این جریان دروغین مهدویت، روشنگری نموده‌اند؛ مانند مواجهه امام رضا علیه السلام با سران وقفه درباره وفات یا عدم وفات امام کاظم علیه السلام (ابن بابویه، ۱۳۷۸ش: ج ۲، ۲۱۳-۲۱۴).

نمونه دیگر رهیافت آسیب جعل در متن روایات مهدویت، تحریف میرزا بهاء‌الله نوری مؤسس فرقه ضاله بهائیت، در روایت زوراء برای اثبات ادعای مهدویت علی محمد باب است. او به جای «ثمانون الفا»، «ثمانون رجلاً» را ذکر می‌کند. اصل روایت آن است که در شهر زوراء (ری)، ۸۰ هزار نفر کشته می‌شوند و این از علانم آخرالزمان و ظهور مهدی است (کلینی،

۱۴۲۹ق: ج ۱۵، ۴۲۴)؛ اما چون حسینعلی می دانسته هرگز ۸۰ هزار بابی در تهران کشته نشده اند؛ به جای «الفا» واژه «رجال» را آورده است (سلطان زاده، بی تا: ۲۶-۲۷).

جمع بندی

گرچه بایسته های حدیث شناختی هر حدیثی در هر موضوعی تا حدودی یکسان بوده و سند و متن آن باید مورد بررسی رجالی و درایة الحدیثی و فقه الحدیثی قرار گیرد؛ اما در زمینه روایات مهدویت، تأکید بر برخی موارد لازم است.

۱- غالب روایات مهدویت، اخبار آحاد بوده و از جهت سند دچار ضعف هستند؛ بنابراین باید تلاش نمود که نه در وادی تسامح افتاد تا هر خبری را پذیرفت و نه در شک و تردید نسبت به روایات چنان پافشاری نمود که آثار فراوانی از جهت قابلیت پژوهش از دست روند. اعتبارسنجی روایات مهدویت بر اساس مبنای متقدمان می تواند روشی برای حفظ آثار حدیثی مهدویت با کیفیت پیش گفته باشد.

۲- دانستن فرآیند بررسی روایات مهدویت از تبارشناسی منابع و اسناد تا توجه به آسیب های حدیثی مانند تقطیع و تصحیف و جعل و نقل به معنا که غالباً از بیرون بر روایت وارد شده اند، اهمیت دارد.

۳- توجه به موضوع روایات مهدویت و نیز موارد مشترک و متمایز از آموزه های مهدویت بین شیعه و سنی سبب شناخت بیشتر در تشخیص روایات صحیح و سقیم با توجه به مبانی مذهب های اسلامی می گردد.

۴- آسیب های حدیث شناختی روایات مهدویت مانند تصحیف و جعل و تقطیع و اسرائیلیات و تأویل گرایی و نقل به معنا، در روایات مهدویت نسبت به دیگر روایات به سبب زبان رمزی و نمادین و اخبار از حوادث آینده و علاقه به تطبیق با مصادیقی در هر زمان غالباً بیشتر است.

- ۵- نقل به معنا نیز با توجه به رمزی و مبهم بودن برخی گزاره‌ها و تغییر آن از سوی راوی به سبب نادانستن یا تصحیف از سوی ناسخ کم‌اطلاع و نیز تقطیع روایات از سوی راویان و نویسندگان بعدی در فرآیند تبدیل نگارش‌های حدیثی نخستین به جوامع حدیثی و امثال آن، از دیگر موارد آسیب به فهم روایات مهدویت است.
- ۶- فرقه‌های مدعی مهدویت از منافذ آسیب‌زای احادیث مهدویت، آن‌ها را به سود خود جعل یا تحریف معنوی نموده‌اند. نمونه روایت‌های واقفیه غالباً از این دست محسوب می‌شود. نیز جریان‌های انحرافی معاصر با تأویل روایات مهدویت یا تقطیع، دلیل‌های نقلی مهدویت را مصادره به مطلوب نموده‌اند.
- ۷- عدم توجه به منقول‌های اسرائیلیاتی و بحث منتقله بودن از آفت‌های مهم حدیث‌پژوهی در مجال مهدویت است.

منابع

آل سید حیدر کاظمی، مصطفی. (بی تا). بشارة الاسلام فی ظهور صاحب الزمان. قم: مؤسسه آل البيت

عليه السلام

العصفور، محسن. (۱۴۱۲). ظاهرة الغيبة و دعوى السفارة. قم: اسماعيليان.

آيتی، نصرت الله. (۱۳۹۴). از تبار دجال (نقد مدعی یمانى). قم: مؤسسه آينده روشن.

ابوريه، محمود. (۱۹۹۴). اضواء على السنة المحمدية. قاهره: دارالمعارف.

ابن أبى زينب، محمد. (۱۳۹۷). الغيبة للنعماني. تهران: صدوق.

ابن بابويه، محمد بن على. (۱۳۶۲). الخصال. قم: جامعه مدرسين.

ابن بابويه، محمد بن على. (۱۳۷۸). عيون أخبار الرضا عليه السلام. تهران: جهان.

ابن بابويه، محمد بن على. (۱۳۹۵). كمال الدين و تمام النعمة. تهران: اسلاميه.

ابن حجر هيثمى، احمد. (بی تا). الصواعق المحرقة فى الرد على اهل البدع و الزندقة. تهران: بينا.

ابن حماد، نعيم. (بی تا). الفتن. بيروت: دارالكتب العلمية.

ابن صلاح، عثمان. (۱۴۱۹). مقدمه ابن صلاح و محاسن الاصطلاح. قاهره: دارالمعارف.

ابن طاووس، على بن موسى. (۱۴۱۶). التشریف بالمنن فى التعريف بالفتن. قم: مؤسسه صاحب

الأمر عليه السلام.

ابن ماجه، ابو عبد الله. (۱۹۹۸). سنن ابن ماجه. بيروت: دارالكتب العلمية.

ابوداود، سليمان. (۱۴۲۰). سنن أبى داود. قاهره: دارالحديث.

ازدى، معمر. (۱۴۲۱). الجامع (المطبوع فى آخر المصنف الصناعى). بيروت: دارالكتب العلمية.

اويسى، كامران. (۱۴۰۰). چيستى اصطلاح حدیثى روايت منتقله و ملاك انتقال و نقد و بررسى آن.

حدیث پژوهی، ۲۵، ۲۷۵-۳۰۰.

بخارى، محمد بن اسماعيل. (۱۴۰۱). الجامع المسند الصحيح المختصر من امور رسول الله صلى الله عليه

و سننه و ايامه (صحيح البخارى). بيروت: دارالفكر.

برقى، على اكبر. (۱۳۸۴). راهنمای دانشوران در ضبط نام ها. قم: جامعه مدرسين.

تبریزیان، عباس. (۱۴۲۵). العد التنازلی فی علانم ظهور المهدی علیه السلام آخر أوصیاء الرسول المصطفی صلی الله علیه و آله. بیروت: دار الأثر.

تجلیل تبریزی، ابوطالب. (۱۳۸۹). من هو المهدی. قم: انتشارات اسلامی.

جدیدی‌نژاد، محمدرضا. (۱۳۸۰). معجم مصطلحات الرجال و الدراية. قم: دارالحدیث الثقافیه.

حسینی استرآبادی، علی. (۱۴۰۹). تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

حسینی جلالی، محمدرضا. (۱۳۷۵). المهدی فی أحادیث المسلمین حقیقة ثابتة. قم: مشعر.

حلی، حسن بن سلیمان. (۱۴۲۱). مختصر البصائر. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

خامه‌گر، محمد. (۱۳۹۰). آسیب‌شناسی روایات تفسیری با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی. آموزه‌های قرآنی، ۱۴، ۸۱-۱۰۶.

خراسانی، محمدجواد. (۱۳۸۸). مهدی منتظر. مشهد: نورالکتاب.

خزاعی، علی بن محمد. (۱۴۱۹). تخريج الدلالات السمعية علی ما كان فی عهد رسول الله صلی الله علیه و سلم من الحرف و الصنائع و العمالات الشرعية. بیروت: دارالغرب الإسلامی.

خوانساری، محمدباقر. (۱۳۹۰). روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات. قم: اسماعیلیان.

رازی، فخرالدین محمد. (۱۴۲۰). مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ربانی، محمدحسن. (بی‌تا). شیوة تألیف مصادر روایی فقه. مشهد: بینا.

سبط ابن جوزی، ابوالمظفر. (۱۴۰۱). تذکرة الخواص من الأمة بذكر خصائص الأئمة. بیروت: مؤسسه اهل البيت.

سفارینی حنبلی، محمد. (۱۴۰۲). لوامع الأنوار البهية و سواطع الأسرار الأثرية لشرح الدرة المضیة فی عقد الفرقة المرضیة. دمشق: مؤسسه الخافقین.

سلطان‌زاده، رضا. (بی‌تا). سیری در کتاب‌های بهاییان. تهران: دارالکتب الإسلامیة.

سلیمیان، خدامراد. (۱۳۹۶). بررسی اهتمام به نقل روایات مهدویت در منابع حدیثی اهل سنت. مشرق موعود، ۴۳، ۴۳-۶۲.

سلیمیان، خدامراد. (۱۳۹۴). تحلیل و بررسی تصحیف و تحریف در برخی روایات مهدویت. پژوهش‌های مهدوی، ۱۴، ۹۷-۱۲۶.

- سیوطی، عبدالرحمن. (۱۳۸۳). تاریخ الخلفاء. بغداد: مکتبة المشنی.
- سیوطی، عبدالرحمن. (۱۴۲۰). تدریب الراوی فی شرح تقریب النواوی. بیروت: دار الفکر.
- سیوطی، عبدالرحمن. (۱۳۸۵). العرف الوردی فی أخبار المهدی. تهران: المجمع العالمی للتقریب بین المذاهب الإسلامية.
- شاکر، احمد محمد. (۱۴۱۷). الباعث الحثیث (شرح اختصار علوم الحدیث). ریاض: مکتبة المعارف.
- شهرستانی، علی. (۱۴۳۰). منع تدوین الحدیث. قم: الرافد.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳). الرعاية فی علم الدراية. قم: مکتبه آية الله المرعشی النجفی.
- صدر، حسن. (بی تا). نهاية الدراية: شرح الوجيزة للشيخ البهائي. قم: مشعر.
- صدر، محمدباقر. (۱۴۱۷). بحث حول المهدی (عبدالجبار شراره، محقق). قم: دارالغدير.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طریحی، فخرالدین. (۱۴۰۸). مجمع البحرین. تهران: دفتر نشر.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۱). کتاب الغيبة. قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۰). الفهرست: فهرست کتب الشيعة و أصولهم و أسماء المصنفين و أصحاب الأصول. قم: مکتبة المحقق الطباطبائي.
- فلاح علی آباد، محمد علی. (۱۳۹۵). بررسی و نقد شاخصه های تأویل گرایی در جریان های انحرافی مهدویت. انتظار موعود، ۵۵، ۱۰۱-۱۲۶.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴). تفسیر القمی. قم: دارالکتاب.
- عاملی، جعفر مرتضی. (۱۴۲۴). دراسة فی علامات الظهور. بیروت: مرکز الاسلامی للدراسات.
- عباد، عبدالمحسن. (۱۴۰۲). الرد علی من کذب بالأحادیث الصحيحة الواردة فی المهدی. ریاض: دارالفضيلة.
- عسقلانی، ابن حجر. (بی تا). فتح الباری بشرح صحیح البخاری. بیروت: دار الفکر.
- عسکری، مرتضی. (۱۴۱۲). معالم المدرستین. تهران: مؤسسة البعثة.
- عسکری، مرتضی. (۱۳۸۲). نقش ائمه در احیای دین. تهران: منیر.

عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). کتاب التفسیر. تهران: المكتبة العلمية الإسلامية.
فقیه ایمانی، مهدی. (۱۴۰۲). الإمام المهدی علیه السلام عند أهل السنة. اصفهان: مكتبة الإمام
أمیرالمؤمنین علی علیه السلام العامة.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹). کافی. قم: دارالحديث.
کنجی شافعی، محمد. (۱۴۳۱). کفایة الطالب فی مناقب علی بن أبی طالب. قم: مجمع احیای
فرهنگ اسلامی.

کورانی، علی. (۱۴۲۰). رایات الهدی و الضلال فی عصر الظهور. بیروت: دار الرسول الأکرم.
کورانی، علی. (۱۴۲۸). معجم أحادیث الإمام المهدی علیه السلام. قم: مسجد مقدس جمکران.
گلپایگانی، ابوالفضل. (۲۰۰۱). کتاب الفرائد. هوفهایم، آلمان: مؤسسه مطبوعات امری آلمان.
مامقانی، عبدالله. (۱۴۲۸). مقباس الهدایة فی علم الدراية. قم: دلیل ما.
متقی هندی، علی. (۱۳۹۹). البرهان فی علامات مهدی آخرالزمان. قم: خیام.
مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۲). بحارالانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: مؤسسه
الوفاء.

معارف، مجید، و دیگران. (۱۳۹۴). رد پای اسرائیلیات در روایات مهدوی. پژوهشنامه قرآن و حدیث،
۱۶، ۲۴-۴۹.

معرفت، محمدهادی. (۱۳۷۹). التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب. قم: التمهيد.
مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. قم: کنگره شیخ مفید.
مقدسی، مطهر بن طاهر. (بی تا). البدء و التاريخ. قاهره: المكتبة الثقافة الدينية.
مقدسی شافعی، یوسف بن یحیی. (۱۴۳۳). عقد الدرر فی أخبار المنتظر علیه السلام. قم: مسجد جمکران.
مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۰). حکومت جهانی حضرت مهدی علیه السلام. قم: نسل جوان.
میرداماد، محمدباقر. (۱۳۸۸). الرواشح السماوية فی شرح الأحادیث الإمامية. قم: دارالحديث.
نوبختی، حسن بن موسی. (۱۴۰۴). فرق الشيعة. بیروت: دارالأضواء.
نوری طبرسی، حسین. (۱۳۸۳). نجم الثاقب در احوال امام غایب علیه السلام. قم: جمکران.
نیشابوری، ابوعبدالله. (بی تا). المستدرک علی الصحیحین. بیروت: دارالمعرفة.

۳۰ □ دو فصلنامه حدیث پژوهی، سال هجدهم، شماره سی و پنجم، بهار و تابستان ۱۴۰۵، ص ۳۲-۱

نیشابوری، مسلم بن حجاج. (۱۴۱۲). المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله ﷺ (صحيح مسلم). قاهره: دارالحديث.

References

- Al-Askari, Murtada. (1991). Ma'alim al-Madrasatayn. Tehran: Mu'assasat al-Bi'tha. [In Arabic]
- Al-Askari, Murtada. (2003). Naqsh-e A'emeh dar Ehya-ye Din. Tehran: Monir. [In Persian]
- Al-Asqalani, Ibn Hajar. (n.d.). Fath al-Bari bi-Sharh Ṣaḥīḥ al-Bukhari. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Al-Azdi, Mu'ammār. (2000). Al-Jami'. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Al-Barqi, Ahmad ibn Muhammad ibn Khalid. (1992). Al-Mahasin (J. al-Din al-Muhaddith al-Urmawi, Ed.). (Vol. 2). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Al-Bukhari, Muhammad ibn Isma'il. (1981). Ṣaḥīḥ al-Bukhari. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Al-Hilli, Hasan ibn Sulayman. (2000). Mukhtasar al-Basa'ir. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Al-Huwayzi, 'Abd 'Ali ibn Jum'ah. (1994). Tafsir Nur al-Thaqalayn. Qom: Intisharat Isma'iliyan. [In Arabic]
- Al-Kashshi, Muhammad ibn 'Umar. (1984). Rijal al-Kashshi (M. Rajai, Ed.). Qom: Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
- Al-Kulaynī, Muhammad ibn Ya'qub. (2008). Al-Kāfī. Qom: Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Al-Majlisī, Muhammad Baqir. (1982). Bihar al-Anwar. Beirut: Mu'assasat al-Wafa'. [In Arabic]
- Al-Majlisī, Muhammad Baqir. (1984). Mir'at al-'Uqul. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Al-Mufīd, Muhammad ibn Muhammad. (1992). Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah 'ala al-'Ibad. Qom: Kongereh Sheikh Mofid. [In Arabic]
- Al-Muttaqi al-Hindi, 'Ali. (2020). Al-Burhan fi 'Alamat Mahdi Akhir al-Zaman. Qom: Khayyam. [In Arabic]
- Al-Najashi, Ahmad ibn 'Ali. (1986). Rijal al-Najashi (M. Shubayri Zanjani, Ed.). Qom: Jama'at al-Mudarrisin. [In Arabic]

- Al-Nuri al-Tabarsi, Husayn. (2004). *Najm al-Thaqib fi Ahwal al-Imam al-Gha'ib*. Qom: Jamkaran. [In Persian]
- Al-Qummi, 'Ali ibn Ibrahim. (1984). *Tafsir al-Qummi*. Qom: Dar al-Kitab. [In Arabic]
- Al-Saffar, Muhammad ibn Hasan. (1984). *Basa'ir al-Darajat fi Fada'il Al Muhammad*. Qom: Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. [In Arabic]
- Al-Shahid al-Thani, Zayn al-Din ibn 'Ali. (1992). *Al-Ri'ayah fi 'Ilm al-Dirayah*. Qom: Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. [In Arabic]
- Al-Tabarsi, Fadl ibn Hasan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Naser Khosrow. [In Arabic]
- Al-Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1991). *Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Al-Tusi, Muhammad ibn Hasan. (1990). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Al-Tusi, Muhammad ibn Hasan. (1991). *Kitab al-Ghayba*. Qom: Mu'assasat al-Ma'arif al-Islamiyya. [In Arabic]
- Al-Tusi, Muhammad ibn Hasan. (2000). *Al-Fihrist*. Qom: Maktabat al-Muhaqqiq al-Tabataba'i. [In Arabic]
- Falah Aliabad, Mohammad Ali. (2016). Barresi va Naqd-e Shakhesha-ye Ta'wil-garai dar Jaryan-haye Enheravi-ye Mahdaviyat. *Entezar-e Mow'ud*, 55, 101-126. [In Persian]
- Hussaini Jalalati, Mohammad Reza. (1996). *Al-Mahdi fi Ahadith al-Muslimin Haqiqat Thabita*. Qom: Mash'ar. [In Arabic]
- Khoshnoodi, Mahdi & Montazerzadeh, Majid. (2020). Baznegahi-ye Tahlili be Farjam-e Bani-Isra'il dar Akhar al-Zaman ba Barresi-ye Tatbiqi-ye Ayat-e 4 ta 7-ye Surah-ye Isra. *Mashreq-e Mow'ud*, 53, 45-69. [In Persian]
- Kourani, Ali. (2007). *Mu'jam Ahadith al-Imam al-Mahdi (AJ)*. Qom: Masjid-e Muqaddas-e Jamkaran. [In Arabic]
- Ma'aref, Majid, et al. (2015). Radpay-ye Isra'iliyyat dar Riwayat-e Mahdavi. *Pazhuheshnameh-ye Qur'an va Hadith*, 16, 24-49. [In Persian]
- Murtada al-Amili, Ja'far. (2003). *Dirasa fi 'Alamat al-Zuhur*. Beirut: Markaz al-Islami li al-Dirasat. [In Arabic]

Naghipourfar, Valiollah & Parvan, Seddigheh. (2021). Barresi-ye Tafsiri-ye Zamineh-sazan-e Zuhur dar Ayat-e Aghazin-e Surah-ye Isra. Motale'at-e Tafsiri, 45, 97-122. [In Persian]

No'mani, Muhammad ibn Ibrahim. (1978). Al-Ghayba. Tehran: Saduq. [In Arabic]

Noorbakhshi, Hasan ibn Musa. (1984). Firaq al-Shi'a. Beirut: Dar al-Adwa'. [In Arabic]

Oveysi, Kamran. (2021). Chisti-ye Istilah-e Hadithi-ye Riwayat-e Muntagheleh va Mlak-e Enteqal va Naqd va Barresi-ye An. Hadith Studies, 25, 275-300. [In Persian]

Rezaei Kahnemouyi, Ali. (2021). Morad-e 'Ayni-ye Ayat-e Va'id-e Bani-Isra'il dar Surah-ye Mobarakeh-ye Isra az Rahguzar-e Qur'an, Hadith va Tarikh. Kitab-e Qayyem, 25, 65-84. [In Persian]

Salimian, Khodamorad. (2015). Tahlil va Barresi-ye Taṣḥīf va Tahrif dar Barahi-ye Riwayat-e Mahdaviyat. Pazhuhesh-haye Mahdavi, 14, 97-126. [In Persian]

Salimian, Khodamorad. (2017). Barresi-ye Ehtemam be Naql-e Riwayat-e Mahdaviyat dar Manabe'-e Hadithi-ye Ahl-e Sunnat. Mashreq-e Mow'ud, 43, 43-62. [In Persian]

Shah 'Abd al-'Azimi, Husayn. (1984). Tafsir al-Ithna 'Ashari. Tehran: Miqat. [In Persian]

Sharif, Alireza & Khalifeh Vaqefi, Seyyed Hasan. (2023). Vakavi-ye Zaman-e Tahaghhoq-e Va'd-e Qur'ani-ye Nabudi-ye Sihyunism-e Jahani dar Ayat-e Aghazin-e Surah-ye Isra. Motale'at-e Bidari-ye Islami, 27, 7-31. [In Persian]

Tabatabai, Mohammad Hossein. (1970). Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Beirut: Mu'assasat al-A'lami li al-Matbu'at. [In Arabic]